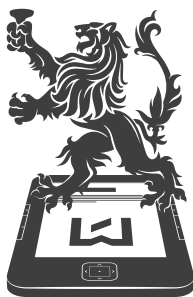

Aktywne starzenie się

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Aktywne starzenie się

Przeciwdziałanie barierom

pod redakcją

**Piotra Szukalskiego
i Barbary Szatur-Jaworskiej**

WYDZIAŁ EKONOMICZNO-SOCJOLOGICZNY
UNIWERSYTETU ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2014

Spis treści

<i>Barbara Szatur-Jaworska, Piotr Szukalski</i> <i>Wprowadzenie</i>	7
<i>Piotr Szukalski</i> <i>Osoby starsze na rynku pracy. Przejawy gorszego traktowania</i>	11
<i>Barbara Szatur-Jaworska</i> <i>Aktywność osób starszych w sferze publicznej</i>	29
<i>Barbara Szatur-Jaworska</i> <i>Bezpieczeństwo socjalne osób starszych w Polsce. Zakres i poziom ochrony</i> ...	44
<i>Piotr Szukalski</i> <i>Osoby starsze na rynku dóbr i usług. Bariery realizacji praw konsumenckich</i>	70
<i>Małgorzata Halicka</i> <i>Przemoc wobec osób starszych w rodzinie i instytucjach opiekuńczych</i>	86
<i>Maria Zralek</i> <i>Kształtowanie środowiska zamieszkania sprzyjającego aktywnemu starzeniu się</i>	102
<i>Wojciech Pędich</i> <i>Zaspokajanie potrzeb zdrowotnych jako determinanta aktywnego starzenia się</i>	125
<i>Jerzy Halicki</i> <i>Zaspokajanie potrzeb edukacyjnych jako czynnik aktywnego starzenia się</i>	142
<i>Elżbieta Trafiałek</i> <i>Rodzina jako obszar aktywności i źródło wsparcia w aktywnym starzeniu się</i>	152

WPROWADZENIE

Aktywne starzenie się to rozwijana od kilkunastu lat koncepcja ukierunkowana na podtrzymanie produktywności ekonomicznej i społecznej osób wraz ze wzrostem ich wieku. Owo aktywne starzenie się to nic innego jak „zdolność ludzi do tego, aby mimo upływu lat wieść produktywne życie w sferze społecznej i gospodarczej. Oznacza to, że potrafią oni dokonywać elastycznych wyborów w zarządzaniu swoim czasem na przestrzeni życia – czasem poświęcanym na naukę, pracę, odpoczynek i zapewnienie opieki innym” [Perek-Białas, Worek, 2005: 13]. Koncepcja ta jest odpowiedzią na starzenie się ludności, a przede wszystkim na zmianę przebiegu życia typowej jednostki, która obecnie dość późno – wskutek wydłużonego okresu skolaryzacji – wstępuje na rynek pracy, a jednocześnie dość wcześnie podlega dezaktywizacji zawodowej przy jednoczesnym braku produktywnych ról społecznych. Po części wspomniana wczesna dezaktywizacja zawodowa jest wymuszonym rezultatem (współ)występowania złego stanu zdrowia, niestabilności i nieelastyczności rynku pracy, niedostosowania polityki społecznej oraz czynnika kulturowego – uprzedzeń, stereotypów i dyskryminacji w różnych sferach aktywności osób, które przekroczyły jakąś „magiczną” cezurę wieku: 45, 50, 60 czy więcej lat.

W refleksji nad aktywnością i aktywizacją w fazie starości spotkać można różnorodne podejścia. Pokrótkie scharakteryzujemy niektóre spośród nich.

Po pierwsze, bywa ona ograniczana do aktywności na rynku pracy i do roli zawodowej jako podstawowego przedmiotu analizy. Przy takim podejściu postulat aktywizacji rozpatrywany jest głównie w kontekście podnoszenia efektywnego wieku emerytalnego, zarządzania wiekiem w miejscu pracy, podnoszenia kompetencji pracowników i dbałości o stan zdrowia, aby choroba lub niepełnosprawność nie stanęły na przeszkodzie kontynuowaniu pracy zawodowej. Starość aktywna zatem to przede wszystkim starość produktywna ekonomicznie.

Po drugie, o aktywnej starości mówi się w kontekście produktywności społecznej. Ta koncepcja aktywnego starzenia się bazuje na jednym dezyderacie i dwóch założeniach. Owym postulatem jest zapewnienie jednostce możliwości bycia jak najdłużej społecznie produktywną. Z kolei dwa założenia, warunkujące realizację powyższego dezyderatu, mówią: 1) o konieczności redefinicji terminu „społeczna produktywność”, 2) o konieczności przygotowania się jednostek i zbiorowości w celu umożliwienia bycia jak najdłużej produktywnym.

W przypadku redefinicji produktywności społecznej chodzi o wyjście poza tradycyjne rozumienie tego terminu, oparte na ekonomicznym jego rozumieniu. W takim tradycyjnym rozumieniu produktywność powiązana jest z wydajnością i zatrudnieniem jednostki, uwzględniając jedynie jej pozycję na rynku pracy. Tym-

czasem współcześnie produktywność społeczna odnosi się do użyteczności wytwarzanych również poza rynkiem pracy – poprzez wspomniane pracę domową czy wolontariat. Społeczna produktywność definiowana jest jako „każda aktywność, która wytwarza dobra i usługi, niezależnie czy opłacana czy nie, włączając taką aktywność jak praca domowa, opieka nad dziećmi, wolontariat, pomoc rodzinie i przyjaciołom” [Hinterlong i wsp., 2001: 7].

W przypadku uświadamiania sobie konieczności przygotowania do utrzymania produktywności punktem wyjścia jest stwierdzenie, iż w szybko zmieniającym się świecie znaczna część wiedzy, umiejętności i kwalifikacji posiadanych przez jednostki szybko się dezaktualizuje, a tym samym chęć bycia dłużej produktywnym musi być powiązana z gotowością do uzupełniania tych elementów kapitału ludzkiego, które tracą swą aktualność.

W efekcie wzrasta świadomość tego, iż o sytuacji osób starszych i powodzeniu całych społeczeństw w przyszłości decydować będzie przebieg typowej drogi życia członków tej społeczności, realizowane przez nich kariery, sekwencje zdarzeń składających się na owe kariery, a przede wszystkim umiejscowienie w czasie wystąpienia owych zdarzeń. Polityka społeczna stara się zatem w coraz większym stopniu wpływać na przebieg tych karier, które uchodzą za kluczowe z punktu widzenia społeczeństwa – karierę zawodową, edukacyjną, rodzinną, zdrowotną – zaś owo oddziaływanie odnosi się zarówno do próby kształtowania przebiegu pojedynczych karier, jak i coraz częściej ich grup – karier współwystępujących w jednym czasie, często konkurencyjnych wobec siebie.

W praktyce oznacza to coraz większy nacisk kładziony na: 1) oddziaływanie na moment występowania tzw. przejść, tj. najważniejszych zdarzeń kształtujących przebieg kariery – przede wszystkim jej rozpoczęcie i zakończenie; 2) oddziaływania z odpowiednim wyprzedzeniem, z uwzględnieniem faktu, iż w przypadku dużej części kluczowych zdarzeń są one uzależnione od szeregu czynników występujących w okresach minionych (np. choroby i sposób ich leczenia w wieku 40-50 lat warunkujące sprawność, a tym samym zdolność do wykonywania pracy w następnych latach); 3) oddziaływanie na przebieg jednej kariery za pomocą kształtowania innej kariery (np. wpływ dokształcania się na możliwość kontynuacji kariery zawodowej, czy możliwość uzyskania opieki nad chorym współmałżonkiem dla dalszej pracy zawodowej).

Kolejne – trzecie – podejście do aktywnego starzenia się w pierwszej kolejności uwzględnia podmiotowość człowieka staroego. W wymiarze obiektywnym podmiotowość można rozumieć jako zdolność i możliwość podejmowania przez jednostkę decyzji dotyczących jej własnego życia oraz możliwość oddziaływania (przy poszanowaniu podmiotowości innych osób) na funkcjonowanie grup i zbiorowości, do których jednostka należy. W wymiarze subiektywnym podmiotowość wiąże się, między innymi, z poczuciem sprawstwa i przekonaniem o skuteczności własnego działania. Ograniczenie podmiotowości ogranicza aktywność jednostki. Aktywizacja ludzi starych ma zatem na celu – w omawianym podejściu – stworzenie warunków do jak najpełniejszej realizacji potencjału ich podmiotowości. Podkreślić należy, że

cel ten nieczęsto jest uświadamiany, a jeszcze rzadziej werbalizowany, przez autorów przedsięwzięć aktywizujących ludzi starych. Przykłady takich przedsięwzięć – to działalność Uniwersytetów Trzeciego Wieku, programy promocji zdrowego stylu życia, inicjatywy mające wspierać ludzi starych w rozwijaniu zainteresowań, programy mające zwiększać kompetencje ludzi starych jako konsumentów, itd.

Aktywne starzenie się pojmowane jest jako narzędzie przeciwdziałania negatywnym konsekwencjom starzenia się ludności, albowiem odnosząc się do cyklu życia wbrew pozorom nie dotyczy tylko okresu starości, ale związane jest z oddziaływaniem na gotowość jednostek i zbiorowości do przygotowywania się do długiej starości indywidualnej, przygotowania się odnoszącego do kilku najważniejszych obszarów aktywności: pracy zawodowej, zdrowia, relacji z innymi, zabezpieczenia odpowiedniego poziomu życia, edukacji, itp. [Szukalski, 2009].

Z uwagi na wspomniane wcześniej wbudowane w społeczeństwo przeszkody wdrażanie aktywnego starzenia się wymaga wsparcia ze strony instytucji publicznych różnego szczebla. Instytucje te zainteresowane są przede wszystkim wspieraniem kariery zawodowej oraz oddziaływaniem na jak najpóźniejsze jej zakończenie. W tym przypadku wsparcie przybierać może różnorodną postać, w zależności od wielu czynników, a przede wszystkim od fazy życia jednostki. W przypadku osób młodszych podstawowymi działaniami się te odnoszące się do podnoszenia atrakcyjności ich kapitału ludzkiego poprzez podnoszenie ich kwalifikacji i umiejętności. Z kolei w przypadku osób starszych działania w większym stopniu mają na celu zachęcenie pracodawców do ich zatrudniania poprzez zmniejszenie kosztów pracy, a oddziaływanie na jednostkę, na przykład, przybiera postać jednocześnie silniejszego łączenia wysokości świadczenia emerytalnego z przebiegiem kariery zawodowej i likwidacji możliwości uzyskiwania innych poza emeryturą lub rentą dochodów zastępujących dochód z pracy.

Poza instytucjami polityki społecznej ważnym podmiotem mogącym oddziaływać aktywizująco na człowieka starego jest rodzina. Jest ona podstawową „areną” aktywności człowieka starego. Aktywnej starości sprzyja dobrze funkcjonująca rodzina – dostarczająca impulsów aktywności, umożliwiająca sensowne i skuteczne działanie, będąca źródłem pozytywnych wzmocnień aktywności wewnątrzrodzinnej, ale i realizowanej poza nią. Natomiast rodzina dysfunkcyjna – skłócona, agresywna, izolująca starego człowieka – stanowi barierę aktywności, między innymi dlatego, że ogranicza jego podmiotowość.

Jak była już mowa, aktywna starość jest, z jednej strony, rezultatem przebiegu wcześniejszych faz życia, z drugiej zaś strony efektem sytuacji, w jakiej znajdują się ludzie starzy. W niniejszym opracowaniu uwaga Autorów została skoncentrowana na późniejszej fazie życia, zaś wszystkie zamieszczone w niniejszym tomie autorskie opracowania łączy chęć określenia tych elementów życia społecznego, które zagrażają jak najdłuższemu utrzymaniu aktywności przez osoby starsze lub znajdujące się na przedpolu starości. Autorzy zwracają uwagę na różnorodne uwarunkowania polskiej starości i aktywności ludzi starych – prawne, instytucjonalne, społeczne. Opracowania te stanowią kontynuację prowadzonych przez Zespół do spraw

Osób Starszych – powołaną przez Rzecznika Praw Obywatelskich grupę ekspercką – badań, których wyniki zostały opublikowane w roku 2008 (Szatur-Jaworska (red.), 2008). Konieczność stałego monitoringu zagrożeń, przed jakimi stoją osoby starsze, zachęciła nas do przygotowania rozszerzonej i zaktualizowanej analizy sytuacji osób starszych w Polsce, analizy uwzględniającej również i niebadane we wcześniejszej wersji raportu obszary życia indywidualnego i społecznego.

Barbara Szatur-Jaworska
Uniwersytet Warszawski
Piotr Szukalski
Uniwersytet Łódzki

Literatura

- Hinterlong J., Morrow-Howell N., Sherraden M., 2001, *Productive ageing – principles and perspectives*, [w:] Hinterlong J., Morrow-Howell N., Sherraden M. (eds.), *Productive ageing. Concepts and challenges*, Johns Hopkins University Press, Baltimore
- Perek-Białas J., Worek B., 2005, *Aktywne starzenie się, aktywna starość – określenie pojęć*, [w:] J. Perek-Białas (red.), *Aktywne starzenie, aktywna starość*, Wyd. Aureus, Kraków
- Szatur-Jaworska B. (red.), 2008, *Stan przestrzegania praw osób starszych w Polsce. Analiza i rekomendacje działań*, „Biuletyn RPO” nr 65, Warszawa
- Szukalski P., 2009, *Przygotowanie do starości jako zadanie dla jednostek i zbiorowości*, [w:] P. Szukalski (red.), *Przygotowanie do starości. Polacy wobec starzenia się*, ISP, Warszawa, 39-55

Piotr Szukalski

Uniwersytet Łódzki

Zagrożenia dla aktywności osób starszych na rynku pracy w Polsce

Słowa kluczowe: aktywność zawodowa, niemobilny wiek produkcyjny, dyskryminacja ze względu na wiek

1. Wprowadzenie

Aktywne starzenie się, tj. dostosowywanie wiązki wykonywanych i użytecznych ról społecznych do zmieniającej się wraz z wiekiem wydolności organizmu w trakcie cyklu życia, samoistnie w pierwszej kolejności przywołuje skojarzenia z aktywnością zawodową¹. Co oczywiste, nie jest to jedyny obszar aktywności, który winien być uwzględniony w przypadku odwołania się do koncepcji aktywnego starzenia się, lecz bez wątpienia jest to sfera najbardziej interesująca decydentów i opinię publiczną. Dzieje się tak z uwagi na to, iż praca zawodowa dostarcza zarówno dochodu bieżącego (wynagrodzenie), jak i przyszłego (wypracowane uprawnienia do niektórych świadczeń społecznych). Aktywność zawodowa i praca (wykonywany zawód, wynagrodzenie) są również niezwykle ważnymi elementami autoidentyfikacji jednostki i określania jej pozycji społecznej przez innych. Dlatego warto bliżej przyjrzeć się, czy we współczesnej Polsce osoby starsze – a za takie w niniejszym opracowaniu uznawać będziemy te w niemobilnym wieku produkcyjnym (tj. od wieku 45 lat do osiągnięcia uprawnień emerytalnych, tj. w zbiorowości kobiet 60 lat, zaś mężczyzn 65 lat) – to zbiorowość traktowana na rynku pracy tak samo, jak i inne grupy wieku.

Celem niniejszego opracowania jest wskazanie przejawów gorszego traktowania na polskim rynku pracy osób starszych, a tym samym zagrożenia możliwości tychże osób bycia aktywnym zawodowo. Świadomie będzie pomijana, a przynajmniej zmarginalizowana, kwestia tzw. dyskryminacji pozytywnej², czyli lepszego trakto-

¹ Niniejszy tekst to zmodyfikowana wersja opracowania przygotowanego na zlecenie Biura Rzecznika Praw Obywatelskich (Szukalski 2008a).

² Termin dyskryminacja pochodzi od łacińskiego *discriminare*, czyli dzielić, rozdzielać, różnicować, i oznacza odmienne traktowanie. Uprzywilejowywanie jest to zatem dyskryminacja pozytywna, zaś traktowanie gorsze – dyskryminacja negatywna.

wania. Jej celem jest ułatwienie społecznego funkcjonowania jednostkom uznanym za słabsze, mniej produktywne, a tym samym wzmocnienie ich partycypacji w życiu społecznym. Jednakże w przypadku rynku pracy osób mających przynajmniej 65 lat zdecydowanie częściej występuje gorsze traktowanie, obniżające skłonność do wykonywania pracy zarobkowej, a niekiedy zmuszające do zaprzestania aktywności zawodowej.

Tymczasem aktywność ekonomiczna w sytuacji, gdy jedynie rzadziej niż jedna osoba na tysiąc we współczesnej Polsce deklaruje, iż głównym źródłem utrzymania są dochody z własności, determinuje wysokość dochodów – bezpośrednio w przypadku osób jeszcze pracujących, pośrednio w przypadku osób poszukujących zatrudnienia (prawo do zasiłku i jego wysokość) oraz emerytów i rencistów (prawo do świadczenia i jego wysokość).

W przepisach prawnych regulujących rynek pracy zazwyczaj osoby starsze nie występują jako osobna kategoria, jednakże w przypadku niektórych ustaw wielokrotnie występują odwołania do wieku kalendarzowego jako kryterium uzyskania (bądź rzadziej utracenia) określonych praw i obowiązków. Wiek z reguły nie występuje zatem jako czynnik dyskryminujący (tj. związany z odmiennym traktowaniem niż pozostałe jednostki), lecz przede wszystkim jako wyznacznik przynależności do określonych docelowych grup polityki społecznej – czy w tym szczególnym przypadku polityki rynku pracy. Jednocześnie często możliwość wejścia do określonej docelowej grupy uwarunkowana jest spełnieniem nie tylko kryterium wieku, ale również i kryterium stażu pracy (w tym przypadku pamiętać należy, że zróżnicowanie sytuacji prawnej pracowników z uwagi na staż nie jest uznawane za przejaw dyskryminacji). Pewnym wyjątkiem w tym względzie jest kategoria osób w wieku 50 lat i więcej, w przypadku której w sytuacji bezrobocia stosuje się w *Ustawie o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy* termin „osoby w szczególnej sytuacji na rynku pracy”, podobnie skądinąd jak do bezrobotnych do 25. roku życia, bezrobotnych długotrwale, bezrobotnych bez kwalifikacji zawodowych, bezrobotnych niepełnosprawnych i tych, którzy samotnie wychowują dziecko do 7. roku życia. Wspomniany brak dyskryminacji (tj. szczególnego traktowania) został wzmocniony w roku 2004, gdy wraz z przystąpieniem do UE *Kodeks Pracy* został rozszerzony o rozdział „antydiskryminacyjny” dotyczący przeciwdziałaniu potencjalnej dyskryminacji ze względu na wiek, jak i również płeć, niepełnosprawność, rasę, pochodzenie etniczne, narodowość, orientację seksualną, przekonania polityczne i wyznanie religijne. Podkreślenia godne jest to, iż rząd RP nie starał się po przystąpieniu do UE o wprowadzenie możliwego trzyletniego okresu na dostosowanie krajowego ustawodawstwa do prawa unijnego, wychodząc z założenia, iż takie dopasowanie – *de iure i de facto* – już w pełni nastąpiło.

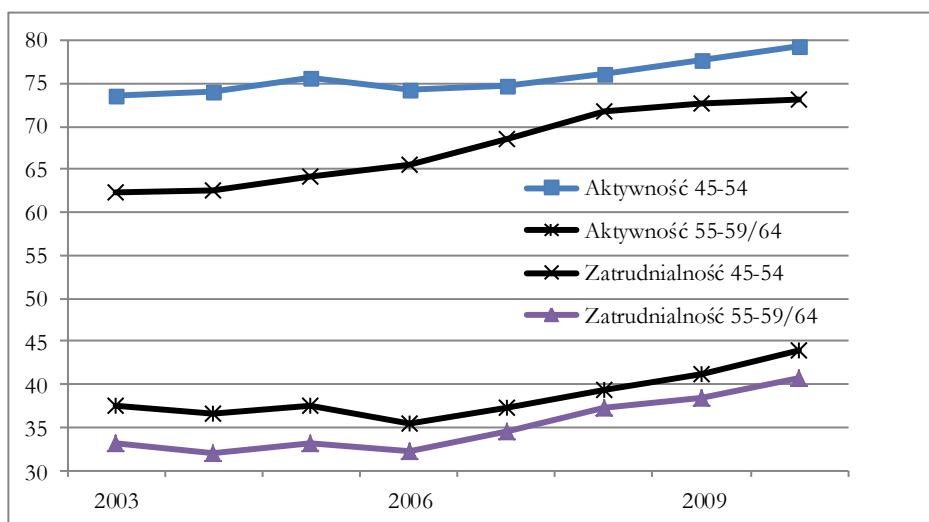
Fakt, iż brak jest wskazówek pozwalających na stwierdzenie innego traktowania osób starszych w przepisach prawa, nie oznacza, że w praktyce takie właśnie traktowanie – przybierające z reguły postać traktowania gorszego, choć niekiedy na bazie „szlachetnych pobudek” – nie występuje. Podkreślić jednakże należy, iż również w przypadku przepisów prawa zmienia się ich interpretacja w kierunku coraz

szerszego rozumienia dyskryminacji (zob. np. podejście do rozwiązania stosunku pracy z powodu osiągnięcia przez kobietę wieku emerytalnego niższego niż wiek emerytalny przewidziany dla mężczyzn – por. wyrok Sądu Najwyższego Równe traktowanie w zatrudnieniu z 19 marca 2008 r., I PK 219/07, oraz uchwała siedmiu sędziów Sądu Najwyższego z 19 listopada 2008 r., I PZP 4/08; lub uchwała Sądu Najwyższego z dnia 21.01.2009 mówiąca, iż osiągnięcie wieku emerytalnego i nabycie prawa do emerytury nie może stanowić wyłącznej przyczyny wypowiedzenia umowy o pracę przez pracodawcę (II PZP 13/08), choć wcześniejsze orzecznictwo SN było inne).

Generalnie, w ostatnich latach będąca jedną z najniższych w Europie aktywność zawodowa (odsetek osób chcących pracować – pracujących i bezrobotnych) osób na przedpolu starości wzrastała. Wzrastał również poziom wskaźnika zatrudnienia (udział pracujących w ogóle ludności w danym wieku) – rys. 1.

Rysunek 1

Współczynnik aktywności zawodowej i wskaźnik zatrudnienia dla osób w wieku 45-59K/64M w latach 2003-2010

Źródło: (GUS, 2011)

Po części ta korzystna ewolucja wynikała z znaczącego obniżania się w latach 2005-2008 poziomu bezrobocia i wzrostu liczby osób pracujących w Polsce. Jednakże wciąż aktywność zawodowa osób po 50. roku życia należy do najniższych w Europie, co wynika z powodów zlokalizowanych po stronie pracodawców i pracobiorców, jak i czynników o charakterze makroekonomicznym i polityczno-prawnym. Poniżej spróbuję przedstawić najważniejsze zagrożenia dla praw osób starszych na rynku pracy, patrząc na sprawę dwójście – z punktu widzenia przeja-

Barbara Szatur-Jaworska

Uniwersytet Warszawski

Uczestnictwo osób starszych w sferze publicznej*

Słowa kluczowe: ludzie starzy, aktywność społeczna, partycypacja polityczna, komunikacja społeczna

1. Wprowadzenie

W niniejszym opracowaniu uczestnictwo ludzi starszych w sferze publicznej zostanie poddane analizie w następujących obszarach:

- aktywność społeczna (w węższym rozumieniu, czyli aktywność poza relacjami rodzinnymi i towarzyskimi),
- uczestnictwo w polityce,
- obecność w kulturze masowej i w społecznej komunikacji,
- obecność w przestrzeni publicznej.

Pojęcie „sfera publiczna” jest zatem w tym tekście rozumiane wielowymiarowo, zaś pojęcie „uczestnictwo” zawiera zarówno wymiar aktywności, jak i wymiar bycia obecnym (w sensie fizycznym i symbolicznym). Diagnoza uczestnictwa ludzi starszych w sferze publicznej zostanie przeprowadzona na podstawie danych z rozproszonych i pochodzących z różnych lat badań sondażowych, na podstawie danych urzędowych (gromadzonych przez GUS) oraz niesystematycznych obserwacji.

2. Aktywność społeczna

Aktywność społeczna może być analizowana w badaniach socjologicznych dwójako: jako aktywność indywidualna (rozumiana jako dobrowolna, nieodpłatna praca na rzecz innych prowadzona poza określonymi strukturami organizacyjnymi) i aktywność zinstytucjonalizowana (prowadzona w ramach organizacji, stowarzyszeń).

* Tekst zmieniony i rozszerzony w stosunku do opublikowanego w pracy zbiorowej: *Stan przestrzegania praw osób starszych w Polsce. Analiza i rekomendacje działań*, pod red. B. Szatur-Jaworskiej, „Biuletyn RPO. Materiały”, zeszyt 65, Warszawa 2008.

Nie zawsze jednak, na podstawie odpowiedzi na pytania zawarte w kwestionariuszach badań, można rozgraniczyć te dwa rodzaje aktywności; na przykład, na pytanie o pracę na rzecz swojego środowiska lub osób potrzebujących pomocy, odpowiedzi mogą twierdząco i ci, którzy robią to indywidualnie, jak i ci, którzy robią to jako członkowie organizacji społecznej.

Pamiętając o tym zastrzeżeniu, przejdźmy do analizy wyników sondaży Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS) z lat 2001-2009. Z badań tych wynika, że starszy wiek oraz bycie emerytem lub rencistą są cechami słabo skorelowanymi z zaangażowaniem w pracę społeczną. Osoby z najstarszej grupy wieku (65 lat i w więcej) w ograniczonym zakresie uczestniczyły w działaniach na rzecz swojego środowiska i osób potrzebujących. Nieco większą, choć niższą od przeciętnej, aktywność wykazywali ludzie starzy w ramach organizacji obywatelskich. Jeśli natomiast porównamy emerytów i (przeciętnie młodszych od nich) rencistów – to okazuje się, że w analizowanym okresie różnice pomiędzy nimi raz były większe, raz mniejsze, a ponadto raz kształtowały się na korzyść jednej, a raz na korzyść drugiej zbiorowości (tab.1). Nie pojawia się zatem stała zależność między aktywnością społeczną a statusem człowieka starego określanym poprzez jego źródło utrzymania – nie ma podstaw do twierdzenia, iż emeryci są aktywniejsi od rencistów, lub że renciści są aktywniejsi od emerytów.

Tabela 1

Osoby deklarujące pracę społeczną w latach 2001-2009 według wybranych cech społeczno-demograficznych (w %)

Cechy społeczno-demograficzne	Pracujący na rzecz swojego środowiska lub osób potrzebujących					Pracujący w organizacjach obywatelskich				
	2001	2003	2005	2007	2009	2001	2003	2005	2007	2009
Ogółem	19	24	23	20	20	21	24	23	20	28
W wieku 55-64	23	24	23	19	22	23	25	21	19	26
W wieku 65+	9	11	15	12	7	18	16	21	13	20
Renciści	12	20	25	18	13	13	18	15	17	16
Emeryci	16	11	18	12	14	18	19	21	15	26

Źródło: opracowanie własne na podstawie: CBOS 2010a, tab. 8.

Część osób pracuje zarówno w organizacjach obywatelskich, jak i na rzecz swojego środowiska, część tylko w organizacjach lub tylko w środowisku lokalnym. Eliminując dwukrotne liczenie osób pracujących na rzecz swojego środowiska i w na rzecz organizacji obywatelskich, badacze CBOS obliczyli zbiorczy wskaźnik zaangażowania w pracę społeczną. W latach 2001-2009 podlegał on wahaniom,